

Ἡ παρουσία τῆς θρησκευτικῆς ἑτερότητας στὶς Διδαχὲς τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ*

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΑΡ. ΥΦΑΝΤΗ**

1. Εἰσαγωγικά

Ἡ «ἑτερότητα» εἶναι ἓνας ὅρος σχετικὰ πρόσφατος. Οἱ λόγοι ποὺ φωτίζουν αἰτιακὰ τὴν ἐπινόησή του καὶ τὴν εὐρύτατη χρήση του στὸν χῶρο ὄχι μόνο τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἀλλὰ καὶ τῆς νομικῆς σκέψης, συνδέονται μὲ τὶς κοινωνικὲς ἐντάσεις καὶ ἀνάγκες ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ συνύπαρξη διαφορετικῶν ἐθνοτικῶν, φυλετικῶν καὶ γλωσσικῶν ομάδων στὶς σύγχρονες πολυπολιτισμικὲς κοινωνίες καὶ ἰδιαίτερα στὸ πολυφυλετικὸ καὶ ἐν πολλοῖς ἀσύμμετρο μωσαϊκὸ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Πολὺ σύντομα, ὁ ὅρος ὑπερέβη τὸ ἐπίπεδο τῶν κοινωνικῶν καὶ φυλετικῶν ἀνισοτήτων γιὰ νὰ ἐφαρμοστεῖ σὲ κάθε εἶδους διαφορετικότητα, χωρὶς ὅμως νὰ χάσει τὸν πυρῆνα του, ποὺ εἶναι κυρίως ἡ καταγραφή καὶ ἡ διαχείριση τῆς ἔντασης ἢ καὶ τῶν συγκρούσεων ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἀκούσια ἢ ἀναγκαστικὴ συμβίωση ἀνθρώπων μὲ διαφορετικὴ πολιτισμικὴ καταγωγή καὶ ταυτότητα, κοσμοθεωρητικὸ αὐτοπροσδιορισμὸ, σύστημα ἀξιῶν καὶ πεποιθήσεων. Αὐτὴ ἡ εὐρεία ἐφαρμογὴ καὶ χρήσιμη τοῦ ὅρου δὲν ἀπλώθηκε μόνο σὲ διαφορετικὰ πεδία τῆς σύγχρονης σκέψης, ἀλλὰ ἀποτέλεσε καὶ ἓνα εὐχρηστο ἐργαλεῖο γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση ποικίλων ἱστορικῶν συμφραζομένων. Ὅσον ἀφορᾷ μάλιστα τὴ θρησκευτικὴ ἑτερότητα αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα διπλὰ πολύτιμο ἢ τουλάχιστον ἀπαραίτητο μέσο γιὰ τὴ μελέτη τοῦ παρελ-

* Τὸ παρὸν κείμενο ἀποτελεῖ τὴ διευρυμένη ἐκδοχὴ εἰσήγησης στὸ Θεολογικὸ Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο, μὲ θέμα «Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός: Ὁ Ἀγιορείτης Φωτιστὴς τοῦ Γένους», ποὺ συνδιοργάνωσαν ἡ Ἱ. Μονὴ Βατοπαιδίου καὶ ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ Α.Π.Θ. ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (Συνεδριακὸ Κέντρο “Διακονία”, Πυλαία Θεσσαλονίκης, 9-10 Δεκεμβρίου 2014).

** Ὁ Παναγιώτης Αρ. Ὑφαντῆς εἶναι Ἐπίκουρος Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

θόντος, ἐφ' ὅσον μέχρι τὴν ἀνάπτυξη καὶ κραταίωση τῆς ἔννοιας τοῦ ἔθνους, ὅπως τὴν γνωρίζουμε κυρίως ἀπὸ τὸν 18^ο αἰώνα καὶ ἐξῆς, σημαντικό ἂν ὄχι ἀποκλειστικὸ στοιχεῖο πολιτισμικοῦ προσδιορισμοῦ καὶ συνεπῶς ἐντοπισμοῦ καὶ ἐκδήλωσης τῆς ἑτερότητας ὑπῆρξε ἡ θρησκευτικὴ πίστη¹.

Ἄγνωστος ἦταν ὁ ὅρος «ἑτερότητα» καὶ στὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό (1714-1779)² ἂν καὶ ὁ ἴδιος ἔζησε σὲ μία ἐποχὴ σφραγισμένη ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὴ συμβίωση καὶ ἀντιπαράθεση τῶν κυρίαρχων ἐκδοχῶν τῆς θρησκευτικῆς ἑτερότητας στὰ ὄρια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Γεννημένος σὲ μία ἀγροτικὴ κόγχη τοῦ τουρκοπατημένου ἑλλαδικοῦ χώρου, γιὰ νὰ ἰκανοποιήσει τὴν διανοητικὴ του δίψα καὶ τὸν πνευματικὸ του ζῆλο, ταξίδεψε στὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου σπούδασε ἐμπειρικὰ τὸ ἀσκητικὸ ἦθος καὶ διεύρυνε τοὺς γνωστικοὺς του ὀρίζοντες κοντὰ σὲ φημισμένους δασκάλους. Ὡστόσο, ἀποφάσισε νὰ ἐγκαταλείψει τὸν προστατευτικὸ καὶ προστατευμένο μοναστικὸ αὐλόγυρο. Ὅχι ἐπειδὴ δὲν ἄντεχε τοὺς ἀσκητικὸς κόπους ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀναλάβει πρόθυμα τὸν μόχθο καὶ τοὺς κινδύνους τῆς ἱεραποστολικῆς περιοδείας γιὰ χάρι τῶν χειμαζομένων ἀδελφῶν του. Καὶ πρόλαβε νὰ γνωρίσει ἐμπειρικὰ καὶ νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ τοὺς θρησκευτικὰ «ἄλλους», ὀργώνοντας σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν ἑλλαδικὴ χερσόνησο, τὰ νησιά τοῦ Ἰονίου καὶ ἓνα μέρος τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας, προτοῦ πέσει θῦμα τῶν θρησκευτικῶν τοῦ ἀντιπάλων.

Στὶς ἐπόμενες ἐνότητες θὰ ἐξετάσουμε μὲ ποιὸν τρόπο ὁ Πατροκοσμᾶς προσεγγίζει καὶ ἀξιολογεῖ αὐτὲς τὶς κυρίαρχες ἐκδοχὲς ἑτερότητας τῆς ἐποχῆς του, δηλαδή:

- τὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ πίστη·
- τὴν ὀμολογιακὴ ἢ ἐνδοχριστιανικὴ ἑτερότητα·

1. Βλ. σχετικὰ GLAZER N., «Diversity», στὸ Maryann Cline Horowitz (ed.) *New Dictionary of the History of Ideas*, vol. 2, Charles Scribner's Sons, New York 2005, σ. 590-593. Πρβλ. WOOD P., *Diversity: The Invention of a Concept*, Encounter Books, San Francisco 2003.

2. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό εἶναι τεράστια, ἐφ' ὅσον ἡ πολυσήμαντη παρουσία του στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια κέντρισε γόνιμα τὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν παιδεία καὶ τὴν κοινωνία τῆς Τουρκοκρατίας, τὴν προετοιμασία γιὰ τὴν ἐθνεγεργασία καὶ βέβαια τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ τὴν ἱστορία τῶν θεολογικῶν ἰδεῶν. Ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ τὰ ἐξῆς: ΓΚΙΟΛΙΑΣ Μ. Α., *Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχὴ του*, ἐκδ. «Τυμφορηστός», Αθήνα 1972, σ. 447-482· ΣΑΡΑΒΛΗΣ Κ., *Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ*, 1965-1973, Αθήνα 1974. Πρβλ. ΤΡΙΤΟΣ Μ. Γ., *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός. Ὁ φωτιστὴς τοῦ Γένους - Ὁ Προφήτης*, Ἀποστολικὴ Διακονία, Αθήνα 2000, ὅπου καὶ ἡ πιὸ πρόσφατη βιβλιογραφία.

- την ειδωλολατρία, στην οποία παραπέμπει ή συγκεκριμένη χρήση του ὄρου «Ἕλληνες» – σὲ ἄλλα σημεῖα τῶν Διδαχῶν θὰ ἐντοπίσουμε καὶ μίᾳ ἄλλῃ ἀμυγέστερα πολιτισμικὴ ἢ καὶ ἐθνικὴ χρῆση τοῦ ὄρου·

- τὴν ἰουδαϊκὴ πίστη· καί,
- τὸ Ἰσλάμ,

προκειμένου στὴ συνέχεια νὰ διατυπώσουμε κάποιες ἀξιολογικὲς καὶ συμπερασματικὲς κρίσεις γιὰ τὶς προϋποθέσεις καὶ τὶς στοχεύσεις τῆς πραγμάτευσής τους ἀπὸ τὸν ἱερομάρτυρα.

2. Ὁρθόδοξη ταυτότητα καὶ θρησκευτικὴ ἑτερότητα: Ἡ ποιμαντικὴ προτεραιότητα σὲ μιὰν εὐφλεκτὴ ἐποχὴ

Στὰ χρόνια τοῦ Πατροκοσμᾶ ἡ ἑτερότητα ἦταν συνυφασμένη μὲ τὴ διάσωση καὶ κραταίωση τῆς συλλογικῆς ἰδιοπροσωπίας, ἡ ὁποία εἶχε πρωτίστως, ἀν ὄχι ἀποκλειστικά, ἓνα θρησκευτικὸ πρόσημο. Πράγμα εὐλόγο, ἐφ' ὅσον τὸ ἄτομο ἦταν μέλος μιᾶς θρησκευτικῆς κοινότητος καὶ βάσει αὐτῆς μετεῖχε σὲ ἓνα πλέγμα διακριτῶν κοσμοθεωρητικῶν, πολιτισμικῶν καὶ ἠθικῶν χαρακτηριστικῶν ποὺ τὸν διαφοροποιοῦσαν ἀπὸ τὰ μέλη μιᾶς διαφορετικῆς θρησκευτικῆς κοινότητος. Ἐξάλλου, στὰ ὅρια μιᾶς θεοκεντρικῆς συγκρότησης ἐνὸς κράτους, ὅπως ἦταν τὸ ὀθωμανικὸ, αὐτὸς ὁ συλλογικὸς κατὰ βάση θρησκευτικὸς αὐτοπροσδιορισμὸς καθόριζε ἄλλοτε μὲ ἓναν θεσμικὸ καὶ ἄλλοτε μὲ ἓναν πιὸ αὐθαίρετο τρόπο τὰ κοινωνικὰ προνόμια ἢ τοὺς περιορισμούς, τὴν ἐπαγγελματικὴ καὶ οἰκονομικὴ δυνατότητα ἢ ἀδυναμία ἀνάπτυξης, τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο ἢ καὶ τὴ θέση τῶν μελῶν μιᾶς πιστεύουσας κοινότητος ἀπέναντι σὸν νόμο. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση ἐξηγεῖ κατ' ἀρχάς τὴν θεμελιώδη ἔγνοια τοῦ Πατροκοσμᾶ νὰ καταγράψει ἢ νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ τοὺς θρησκευτικὰ ἄλλους τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ἑτερότητα τῶν ἄλλων στὴ συνείδησή του ἐνσάρκωνε μίᾳ ἀπειλὴ ἀπέναντι στὴν δική του συλλογικὴ ἰδιοπροσωπία καὶ ὄχι τὴν ἀτομικὴ διαφορετικότητα. Τὸ ἴδιο τὸ κίνητρο τῆς ἱεραποστολικῆς καὶ κηρυκτικῆς του δράσης ταυτίζεται μὲ τὴν προσπάθεια ἐνδυνάμωσης τῆς συλλογικῆς ταυτότητας στὴν ὁποία μετέχει ἔναντι τῶν ἄλλων.

Ὅταν ὁ Πατροκοσμᾶς παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του σὸ ἀκροατήριό του δηλώνει:

«Ἐμένα ἡ πατρίδα μου ἢ γήινος, ἢ ματαία εἶναι ἓνα χωρίον, ὅπου λέγεται Ἀπόκουρον, ἀπὸ τὴν ἐπαρχίαν τοῦ Ἁγίου Ἄρτης. Εἶμαι καὶ ἐγὼ ἀπὸ πατέρα καὶ μητέρα,

καθὼς εἶστε καὶ ἡ ἀφεντιά σας. Ὁ πατέρας μου, ἡ μητέρα μου, τὸ γένος μου ὅλον εὐσεβεῖς καὶ ὀρθόδοξοι χριστιανοί»³.

Ἡ μᾶλλον περιφρονητικὴ ἀναφορὰ στὴν ἐπίγεια ἰδιαίτερη πατρίδα ἐντείνει τὴ σημασία τῆς κοινῆς πνευματικῆς ταυτότητας, ποὺ δηλώνεται μὲ τὸν ὄρο «γένος», καὶ πρὸ συγκεκριμένα τὸ «γένος τῶν εὐσεβῶν καὶ Ὀρθοδόξων χριστιανῶν».

Καὶ ὅταν ἀπευθύνεται στὸ ἀκροατήριό του ποὺ συγκροτοῦν ἀποκλειστικὰ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ λέγει:

«Ἐγώ, ἀδελφοί μου, ἐπαιδεύθηκα εἰς τὴν σπουδὴν σαράντα καὶ πενήντα χρόνους, ἐδιάβασα πολλὰ καὶ διάφορα βιβλία καὶ περὶ Ἑβραίων καὶ περὶ Ἑλλήνων καὶ περὶ ἄλλων ἀσεβῶν καὶ αἰρετικῶν, ἐρεύνησα τὰ βάθη τῆς σοφίας καὶ ἤυρα ὅτι οἱ ἄλλες πίστες εἶναι ψεύτικες, κἀλπικες, μόνο ἡ ἐδική μας, ἡ χριστιανικὴ εἶναι ὀρθόδοξος, ἀληθινὴ καὶ ἅγια»⁴.

Ἄλλοῦ:

«...ἐξέταξα πρῶτον διὰ λόγου σας καὶ ἔμαθα πὼς μὲ τὴν χάριν τοῦ Κυρίου μας Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ δὲν εἴστετε Ἕλληνες, δὲν εἴστετε ἀσεβεῖς, αἰρετικοί, ἄθεοι, ἀλλὰ εἴστετε εὐσεβεῖς ὀρθόδοξοι χριστιανοί, πιστεύετε καὶ εἴστε βαπτισμένοι εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ εἴστε τέκνα καὶ θυγατέρες τοῦ Χριστοῦ μας»⁵.

Καὶ ἄλλοῦ πάλι:

«... εἴστε τέκνα καὶ θυγατέρες τοῦ Χριστοῦ μου καὶ ὄχι μόνον δὲν εἶμαι ἄξιος ἐγὼ νὰ σᾶς διδάξω, ἀλλὰ μήτε τὰ ποδάρια σας νὰ φιλήσω, διατι ὁ κάθε ἕνας ἀπὸ λόγου σας εἶναι τιμώτερος ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον»⁶.

Ἀναφερόμενος στὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ ἀντιπαραβάλλοντάς τιν ἀξιολογικὰ πρὸς τίς ἄλλες, ὁ Πατροκοσμᾶς κολακεύει τοὺς ἀκροατὲς ἢ κεντριζεῖ τὴ συλλογικὴ τους ὑπερηφάνεια γιὰ τὴν πνευματικὴ τους καταγωγὴ καὶ ταυτότητα. Ὡστόσο, τὸ περιεχόμενο τῶν *Διδαχῶν* του δείχνει πὼς αὐτὴ ἡ τόνωση τῆς συλλογικῆς περηφάνειας δὲν ὑπηρετεῖ τὴν κραταίωση ἑνὸς ἐκκλησιολογικοῦ ναρκισσισμοῦ ἀλλὰ τὴν ὑπογράμμιση τῆς πνευματικῆς εὐθύνης τῶν πιστῶν καὶ

3. Βλ. ΜΕΝΟΥΝΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Β., *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, Διδαχές. Βιογραφία-Κείμενα*, ἐκδ. Τήνος, Ἀθήνα χ.χ., σ. 86. (στὸ ἐξῆς *Διδαχές*).

4. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Διδαχές*, σ. 51-52, 78, 111.

5. *Διδαχές*, σ. 51-52.

6. *Διδαχές*, σ. 85.

κυρίως την ανάγκη για μετάνοια. Διότι, ως διακριτικός πνευματικός πατέρας ἐνῶ προσπαθεῖ νὰ τονώσει τοὺς ἀκροατὲς του ὑπογραμμίζοντας τὴν ἀξία τῆς πίστεως τους καὶ ἀπορρίπτοντας τὶς ἄλλες «ψεύτικες πίστες», ταυτόχρονα τοὺς νουθετεῖ, τοὺς ψέγει καὶ τοὺς ἐπιβάλλει ἐπιτίμια. Ἡ συγκεκριμένη στάση τοῦ Πατροκοσμᾶ προϋποθέτει μία τίμια, εἰλικρινῆ καὶ ρεαλιστικὴ ἐπίγνωση ὅχι μόνο τῶν καταπιεστικῶν συνθηκῶν ποὺ ὑφίστανται ἐντὸς καὶ ἐξαιτίας τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας τὰ μέλη τῆς ὀρθόδοξης κοινότητας, ὡς τέτοια, ἀλλὰ καὶ τῆς δεινῆς κατάστασης στὴν ὁποία ἔχουν περιέλθει σὲ ἐπίπεδο ἠθικὸ καὶ πνευματικὸ. Καὶ αὐτὴ ἡ δεινὴ κατάσταση δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ αἰτιακὰ μόνο στοὺς περιορισμοὺς τῶν ἐλευθεριῶν ποὺ ἐπιβάλλει ἡ κρατοῦσα κοινότητα, τὸ μουσουλμανικὸ μιλῆτ. Ἀλλὰ, κυρίως, στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιβεβαιώνουν ἢ διαψεύδουν στὴν πράξη τὴν πνευματικὴ τους ταυτότητα οἱ ἴδιοι οἱ ὀρθόδοξοι. Αὐτὴ τὴν θαρραλέα καὶ αὐτοκριτικὴ διαπίστωση περιγράφει μὲ μελανὰ χρώματα ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης βιογραφώντας τὸν Πατροκοσμᾶ στὸ περίφημο *Νέον Μαρτυρολόγιον*. Ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στὴν βαθιὰ πεποίθηση τοῦ Πατροκοσμᾶ ὅτι ἦταν χρέος τῶν μορφωμένων χριστιανῶν νὰ «διδάσκωσιν μάλιστα τὸν κοινὸν λαόν, ὅπου ζῶσι μὲ πολλὴν ἀπαιδευσίαν καὶ βαρβαρότητα»⁷, δὲν κρύβει τοὺς λόγους ποὺ καθιστοῦν ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη ἐπανευαγγελισμοῦ τοῦ ὀρθόδοξου πληρώματος, ποὺ ἀνέλαβε ὁ φλογερὸς ἱεροκήρυκας,

«διερχόμενος τὰς βαρβαρικὰς ἐκείνας ἐπαρχίας, εἰς τὰς ὁποίας ἐκινδύνευε νὰ χαθῆ τελείως ἡ εὐσέβεια, καὶ ἡ Χριστιανικὴ ζωὴ, διὰ τὴν πολλὴν ἀμάθειαν, ὅπου εἶχον οἱ ἐκεῖσε Χριστιανοί, καὶ διὰ τὰ πολλὰ κακά, καὶ φόνους, καὶ κλεψίας, καὶ ἄλλας μυρίας παρανομίας, εἰς τὰς ὁποίας ἦσαν δεδεμένοι, καὶ παρ' ὀλίγον ἦσαν χειρότεροι εἰς τὴν κακίαν ἀπὸ τοὺς ἀσεβεῖς»⁸.

Ἔτσι, ὁ Πατροκοσμᾶς, ἂν καὶ τονίζει στοὺς ὀρθόδοξους ἀκροατὲς του πῶς πρέπει νὰ εἶναι εὐγνώμονες στὸν Θεό, ἐπειδὴ «μᾶς ἔκαμεν ἀνθρώπους καὶ δὲν μᾶς ἔκαμε ὄχι ζῶα, μᾶς ἔκαμεν εὐσεβεῖς ὀρθόδοξους χριστιανούς καὶ ὄχι ἀσεβεῖς καὶ αἰρετικούς»⁹, ταυτόχρονα τοὺς ἐλέγχει μὲ παρηγορία γιὰ τὴν πνευματικὴ σύγχυση καὶ τὴν ἠθικὴ τους ἐξαθλίωση. Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ τονίζει ὅτι ὁ Ὄρθόδοξος «εἶναι τιμιώτερος ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον» καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη παρα-

7. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ἈΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, ἤτοι μαρτύρια τῶν νεοφανῶν μαρτύρων τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ διαφόρους καιροὺς καὶ τόπους μαρτυρησάντων, ἐπιμ. Π. Β. Πάσχος, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1961, σ. 201.

8. Ὁ.π., σ. 202-203. Πρβλ. *Διδαχὲς*, σ. 52-53, 84.

9. *Διδαχὲς*, σ. 57.

καλεῖ τὸν Θεό «να σπλαχνιστεῖ τοὺς πιστοὺς, να συγχωρήσῃ τὰ ἁμαρτήματά τους καὶ να «φυτεύσῃ καὶ να ριζώσῃ εἰς τὴν καρδίαν» τους «τὴν εἰρήνην, τὴν ὁμόνοιαν, τὴν πραότητα, τὴν θερμὴν πίστιν, τὴν ὀρθὴν ἐξομολόγησιν»¹⁰, δηλαδή ἐκεῖνα τὰ θεμελιώδη συστατικά τοῦ χριστιανικοῦ ἥθους, ποὺ προφανῶς οἱ ἴδιοι ἔχουν λησμονήσει. Γι' αὐτὸ καὶ παρουσιάζεται διπλὰ συγκινητικὴ ἢ ἐπίμονη προσπάθειά του να συμφιλώσῃ τοὺς πιστοὺς καὶ να ἀποκαταστήσῃ τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν ἀγάπη μεταξὺ τους, προτείνοντας συγκεκριμένα ἀντίδοτα σὲ περιπτώσεις κοινωνικῆς περιθωριοποίησης (ὅπως στὸν «γύφτο»¹¹), ἐπιχειρηματικῆς κερδοσκοπίας (βλ. τὴν περίπτωση τοῦ ἐμπόρου Κώστα), ἢ καὶ ὑποτίμησης τοῦ γυναικείου φύλου¹², ἀντλημένα ἀπὸ τὴ βιβλικὴ διδασκαλία ἀλλὰ καὶ τὸ ἥθος τῆς μυστηριακῆς συλλογικότητας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴ δέουσα στάση τοῦ Ὁρθοδόξου ἀπέναντι στὸν θρησκευτικὰ «ἄλλο», ἐντοπίζουμε καὶ ἐδῶ μιὰ διπλὴ γλῶσσα. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ, ὁ Πατροκοσμᾶς, ἐντάσσοντας τὸ πρόβλημα σὲ μιὰ βιβλικὰ ἀγαπητικὴ προοπτικὴ, κηρύσσει ὅτι ὡς παιδιά τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ τῆς βιβλικῆς παράδοσης ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἴμαστε ἀδέλφια καὶ τὸ μόνο ποὺ μᾶς χωρίζει εἶναι ἡ πίστις¹³. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀκόλουθη προτροπὴ του: «Διὰ τοῦτο, ἀδελφοί μου, ὅσοι ἀδικήσατε ἢ χριστιανούς ἢ Τούρκους ἢ Ἑβραίους ἢ Φράγκους να δώσετε τὸ ἄδικον ὀπίσω, διότι εἶναι κατηραμένο καὶ δὲν βλέπετε καμμίαν προκοπὴν»¹⁴.

10. *Διδαχές*, σ. 85.

11. *Διδαχές*, σ. 74. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τοῦ συγκεκριμένου σημείου τῶν *Διδαχῶν* ἀπὸ θεολογικὴ καὶ κοινωνικὴ ἄποψη βλ. στὸ ΤΣΙΡΩΝΗΣ Χ. Ν., *Κοινωνικὸς Ἀποκλεισμὸς καὶ Ἐκπαίδευση στὴν Ὑστερὴ Νεωτερικότητα*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 428-429.

12. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Διδαχές*, σ. 69-70.

13. *Διδαχές*, σ. 163. Τὸ συγκεκριμένο σημεῖο ἐπικαλοῦνται σχεδὸν ὅλοι οἱ μελετητὲς γιὰ νὰ ἀποδείξουν τὴν ἀγαπητικὴ ἀνοιχτότητα τοῦ Πατροκοσμᾶ, ἢ γιὰ νὰ μαλακώσουν τὶς πολὺ περισσότερες καὶ πολὺ αἰχμηρότερες ἀπολήξεις τῆς κριτικῆς του ἀπέναντι στὴν θρησκευτικὴ ἑτερότητα, προφανῶς γιὰ νὰ ὑπεραμυνθοῦν τοῦ πνευματικοῦ κύρους καὶ τῆς θεολογικῆς ὀρθοδοξότητος τοῦ ἱερομάρτυρα, μὲ κάθε κόστος – ἀκόμη καὶ τὴν ἐπιλεκτικὴ χρήση ἢ μονόφθαλμη ἀνάγνωση τῶν ἰδίων τῶν πηγῶν. Ὡστόσο, πίσω ἀπὸ αὐτὲς τὶς φαινομενικὰ ἀγαθὲς προθέσεις αὐτὴ ἢ ἀπολογητικὴ ἀναπαράγει ἐκούσια ἢ ἀνεπίγνωστα τὴν ἀντίληψη ποὺ θέλει τὴν ἀγιότητα ταυτισμένη μὲ τὴν ἀναμαρτησία καὶ τὸν φορέα τῆς ἰσόβια ἀκίνητο στὸν χῶρο τοῦ ἀλαθήτου. Εἶναι προφανές, ὡστόσο, ὅτι αὐτὴ ἢ ἀπολογητικὴ πρόθεση καὶ οἱ θεολογικὲς τῆς παρενέργειες πόρρω ἀπέχουν ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ αἶτημα τῆς εἰλικρίνειας, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς πνευματικὲς σταθερὲς τῆς βιβλικοπατερικῆς παράδοσης, ποὺ δὲν ἀναγνωρίζει ἀναμαρτησία καὶ ἀλάθητο παρὰ μόνο στὸν Θεό.

14. *Διδαχές*, σ. 74.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὅμως, περιορίζει τὴν ἀδελφοσύνη καὶ τὴν ἄσκηση τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης, τῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς συγχωρητικότητας μόνο μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ὀρθόδοξης κοινότητος¹⁵.

Ἡ συγκεκριμένη ἐπισήμανση μοιάζει νὰ μᾶς εἰσάγει στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Πατροκοσμᾶς στέκεται ἀπέναντι σὲ ἄλλες ὁμολογιακὲς καὶ θρησκευτικὲς ἑτερότητες τῆς ἐποχῆς του.

3. Ἡ ὁμολογιακὴ ἑτερότητα

Ὅπως εἶναι φυσικό, ἡ ὁμολογιακὴ ἑτερότητα δὲν ἄφησε ἀδιάφορη τὴν σκέψη καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Πατροκοσμᾶ. Στὶς *Διδαχές* του οἱ ἄλλες ἐκδοχὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ δηλώνονται μὲ τὸν ὄρο «αἰρετικοί» ἢ καὶ «ἀσεβεῖς». Ἄλλοῦ, ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς ἀντικαθίσταται μὲ τὸν σαφέστερο «Φράγκοι»¹⁶, ποὺ παρᾶπέμπει στὴν χρονία ἀντιπαλότητα καὶ τὸ δίλημμα ποὺ βασάνισε τὴ θεολογικὴ σκέψη τοῦ Ὑστερου Βυζαντίου ὄχι τόσο ἀμέσως μετὰ τὸ ρήγμα τοῦ 1054, ὅσο τὸν 15^ο αἰῶνα μὲ τὴν ἐνωτικὴ σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1439-1440) καὶ τὴν ἐπικείμενη ἄλωση τῆς Πόλης. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Πατροκοσμᾶς εἶναι φορέας καὶ ἐκφραστὴς αὐτῆς τῆς ἄποψης ποὺ βλέπει στὸν «παπικό» θεσμὸ μία παρέκκλιση ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς ἐνιαίας Ἐκκλησίας ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν ὀρθόδοξη αὐτοσυνειδησία, ὅπως ἀποτυπώθηκε στὴν ρητὴ προτίμηση τῶν βυζαντινῶν νὰ ὑποταχθοῦν στὸν ἀλλόθρησκο δυνάστη παρὰ στὴν πνευματικὴ καὶ ἐκκλησιολογικὴ κηδεμονία τῆς Ρώμης.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ὁμολογιακὴ ἑτερότητα τῆς ἐποχῆς δὲν φαίνεται νὰ μονοπωλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Πατροκοσμᾶ οὔτε νὰ ἐκτρέπεται σὲ κήρυγμα μίσους ἐναντίον της, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ κατὰ καιροὺς, μὲ ἀφορμὴ τὰ ἀποσπάσματα ὀρισμένων χειρογράφων τῶν *Διδαχῶν* καὶ τῶν προφητειῶν ποὺ παρουσιάζουν τὸν ἱερομάρτυρα νὰ ταυτίζει τὸν Πάπα μὲ τὸν Ἀντίχριστο¹⁷ καὶ νὰ προ-

15. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Διδαχές*, σ. 59.

16. Βλ. *Διδαχές*, σ. 163.

17. Ἡ φράση ἐμπεριέχεται στὴν *Διδαχὴ Η'* ποὺ παραδίδει τὸ χφ. 19 τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ἔχει ἐκδοθεῖ στὸ ΚΑΝΤΙΩΤΗΣ ἈΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ Ν., Μητροπ. Φλωρίνης, *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς (1714-1779). Συναξάριον - Διδαχαὶ - Προφητεῖαι - Ἀκολουθία*, ἐκδ. Ὁρθόδοξος Ἱεραποστολικὴ Ἀδελφότης «Ὁ Σταυρός», Ἀθήναι 1996, σ. 286. Ὁ π. Εἰρηναῖος Δεληδήμος κατόπιν σχετικῆς ἐρευνας ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀναφορά στὸν Πάπα ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη ἐνὸς ἀντιγραφέα, ποὺ παρασύρθηκε ἀπὸ σχε-

τρέπει τοὺς ἀκροατές του νὰ τὸν καταρῶνται¹⁸. Ἡ πατρότητα τῶν χωρίων ἐρευνήθηκε διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν πατέρα Εἰρηναῖο Δεληδήμο, ὁ ὁποῖος μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ἀπέδειξε ὅτι οἱ ἐπίμαχες φράσεις δὲν ἀνήκουν στὸν Πατροκοσμᾶ ἀλλὰ σὲ μεταγενέστερες προσθήκες σὲ ἀντίγραφα τῶν χειρογράφων ποὺ διέσωσαν τὴ διδασκαλία του. Ἐξάλλου, ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς δὲν ἀσχολεῖται οὔτε μὲ τὴ διδασκαλία τῶν ρωμαιοκαθολικῶν οὔτε μὲ τὴν προσηλυτιστικὴ τους δράση σὲ ἄλλα σημεῖα τῶν *Διδαχῶν*, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ παρουσία τους σὲς περιοχὲς ποὺ κήρυξε δὲν ἀποτελοῦσε ἀπειλή, ὅπως φερ' εἰπεῖν σὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Οἱ Βενετοί, ὅπως ἀποδεικνύουν σχετικὲς μελέτες σὰ Ἀρχεῖα τῆς Γα-

τικὴ μαρτυρία τοῦ Μακρυγιάννη, ποὺ μὲ τὴ σειρά του τὴν εἶχε ἀκούσει ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κωλέττη, τὸ μοναδικὸ πρόσωπο ποὺ συνέδεε τὸν Στρατηγὸ μὲ τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ. Στὸν Κωλέττη, ἐξάλλου, θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν, σύμφωνα πάντα μὲ τὸν π. Εἰρηναῖο καὶ προσθήκες σὲς *Διδαχὲς* ἐκείνων τῶν σημείων ποὺ μιλοῦν γιὰ τὴν παρέμβαση τῶν γάλλων καὶ τῶν ἰταλῶν στρατιωτῶν στὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας – θυμίζουμε ὅτι ὁ Κωλέττης ἦταν δηλωμένος ὑποστηρικτῆς τῶν ἰταλικῶν καὶ γαλλικῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων τῆς ἐποχῆς, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐχθρότητα του πρὸς τὸν τότε πάπα Πίο Ζ', ὁ ὁποῖος εἶχε δηλώσει ἀνοιχτὰ τὴν ἀντίθεσή του ἀπέναντι σὲς ἐπαναστάσεις – συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἐλληνικῆς. Ὅλο τὸν προβληματισμὸ καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογία βλ. στὸ ΔΕΛΗΔΗΜΟΣ ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ, «Περὶ τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ περὶ τοῦ Μητροπολίτου πρ. Φλωρίνης πατρὸς Αὐγουστίνου Καντιώτη», *Τὰ νειάτα*, Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 2010, σ. 165-170. Τὴν ἀντίδραση τῶν ὑπερμάχων τῆς πολεμικῆς ὁμολογιακότητος τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπέναντι σὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας βλ. ἐνδεικτικὰ στὸ ΣΙΑΜΑΚΗΣ Κ., «Ἀπάντησι στὴ συκοφαντικὴ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Αὐγουστίνου Καντιώτου. Πρὸς ὑπεράσπισι τοῦ “παναγιωτάτου” πάπα Ρώμης καὶ τοῦ “κατημένου” ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ», <http://www.symbole.gr/component/content/article/146-chrphi/967-augkan>. ΕΥΘΥΜΙΑ ΜΟΝΑΧΗ, «Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς, ὁ Πάπας καὶ τὸ ἄναλον ἄλας», *Ὁρθόδοξος Τύπος* 30.7.2010, προσετὸ στὴν ιστοσελίδα http://thriskeftika.blogspot.gr/2010/07/blog-post_5795.html (19.11.2014). Τὴ γνησιότητα τῶν ἐπίμαχων φράσεων ἀποδέχεται καὶ ὁ π. Γ. Μεταλληνός, θεωρώντας ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Πατροκοσμᾶς ἀποκαλύπτει καὶ κατονομάζει «τοὺς ἐχθροὺς τῆς πίστεως καὶ συνάμα ἐχθροὺς τοῦ Λαοῦ», καθὼς καὶ τοὺς «ἄπονομευτὲς τοῦ Ἔθνους, τοὺς τυράννους καὶ προπαγανδιστῆς τῆς πλάνης»: Γ. Δ. Μεταλληνός, Βλ. *σχετικὰ* ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ Γ. Δ., «Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός. Απόστολος τῆς ἐνότητος τοῦ Γένους», στὸ *Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση. Τομὲς στὴν πνευματικὴ πορεία τοῦ Νεώτερου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο*, ἐκδ. Δόμος, Αθήνα 2001 (δ' ἐπανεκδόση), σ. 85-110· ἐδῶ: 105. Μία ἐπαναπραγμάτευση τοῦ ζητήματος ἐπιχειρήσε ὁ π. Εἰρηναῖος Δεληδήμος σὲ πρόσφατο συνέδριο μὲ θέμα «Ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός καὶ οἱ θεολογικὲς ἀρχὲς τοῦ ἔργου του. Μία Ἐπέτειος:1714-2014 (Ἰ. Μονὴ Βλατάδων, 14-15 Νοεμβρίου 2014). Ἀπομαγνητοφωνημένο ἀπόσπασμα τῆς ἀνακοίνωσης εἶναι προσετὸ στὸ π. ΔΕΛΗΔΗΜΟΣ ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ, «Ἐρευνα σὲ Διδαχὲς καὶ Προφητεῖες τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ»: <http://blogs.auth.gr/moschosg>

18. Προφ. 90 στὸ ΚΑΝΤΙΩΤΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ Ν., *Μητροπ. Φλωρίνης, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός (1714-1779)*, σ. 348.

ληνοτάτης¹⁹, παρακολουθοῦσαν μὲ καχυποψία τὴ δράση τοῦ ἱερομάρτυρα, ὅμως ἀκολουθώντας τὸ γνωστὸ δόγμα «Prima veneziani e poi cristiani»²⁰, τουλάχιστον στὰ Ἐπτάνησα, ὅπου ἔδρασε ὁ Πατροκοσμᾶς, δὲν εὐνοοῦσαν τὴν προσηλυτιστικὴ δράση τοῦ λατινικοῦ κλήρου, ποὺ τὸν θεωροῦσαν ὡς ἓνα ἐπικίνδυνο βραχίονα τῆς ἀνταγωνιστικῆς παπικῆς ἐξουσίας.

Πάντως, ἀπὸ τὶς *Διδαχές* δὲν προκύπτει μιὰ κατηγορηματικὴ καὶ ἐνιαία στάση τοῦ ἱεροκλήρου ἀπέναντι στὴν ὁμολογιακὴ ἑτερότητα. Ὁ Πατροκοσμᾶς καὶ χάρις στὶς σπουδές του πλᾶι σὲ μεγάλους δασκάλους στὴν Ἀθωνιάδα γνώριζε ὅτι οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ παραμένουν χριστιανοὶ καί, συνεπῶς, βρίσκονται πιὸ κοντὰ στὴν ὀρθόδοξη πίστη ἀπ’ ὅσο οἱ ἐθνικοὶ, οἱ μωαμεθανοὶ καὶ οἱ ἔβραιοι. Ἐνδεικτικῶς, ἐξάλλου, εἶναι τὸ ἀπόσπασμα τῶν *Διδαχῶν*, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν χριστιανικὴ πίστη, ἀντιπαραβάλλοντάς την μὲ τὶς ἄλλες θρησκείες, χωρὶς τὴ διάκριση μεταξὺ ρωμαιοκαθολικῆς ἢ αίρετικῆς καὶ ὀρθόδοξης. Ὅμως, ταυτόχρονα διακηρῶσει ὅτι οἱ αίρετικοὶ «εὐρίσκονται εἰς τὸ σκότος», ὅτι ἢ «πίστις τους εἶναι τοῦ Διαβόλου»²¹, γι’ αὐτὸ καὶ θὰ μοιραστοῦν τὴν κόλαση, τὴν «καθολικὴ πατρίδα» μὲ τοὺς ὑπόλοιπους «ἀπίστους»²².

4. Ἡ ἀμφίθυμη στάση ἀπέναντι στὴν ἑλληνικότητα

Ἀπεικάζοντας τὴν ἀποσιροφὴ τοῦ βυζαντινοῦ κοσμοειδώλου ἀπέναντι στοὺς πρώην θρησκευτικοὺς καὶ ἰδεολογικοὺς ἀντιπάλους τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ταυτίζει τὴν ἑλληνικότητα μὲ τὴν εἰδωλολατρία καὶ τοὺς «Ἑλληνας» μὲ τοὺς ἐθνικοὺς. Οἱ ὁποῖοι, ἐνῶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ πορευόνταν ἀδέσποτοι στὸ σκοτάδι τῆς λατρείας τῶν εἰδώλων ἢ στὴν καλῦτερη περίπτωση στὸ ἡμίφως μιᾶς ἀγωνιώδους, εἰλικρινοῦς ἢ καὶ εὐσεβοῦς πλὴν ἀτε-

19. Βλ. σχετικὰ τὸ κεφάλαιο ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ Βενετοκρατία στὰ Ἐπτάνησα καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Κοσμᾶ» στὸ ΓΚΙΟΛΙΑΣ Μ. Α., *Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχὴ του*, ἐκδ. «Τυμφορηστός», Αθήνα 1972, σ. 203-224· ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΑΡΤΕΜΗ, *Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς καὶ οἱ Βενετοὶ (1777-1779). Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δράσης του καὶ τὸ πρόβλημα τῶν Διδαχῶν*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1984.

20. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠ., *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Γ' Τουρκοκρατία 1453-1669. Οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴν ἐλευθερία*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 177.

21. *Διδαχές*, σ. 197.

22. *Διδαχές*, σ. 111.

λέσφορης ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας²³, κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἐνόρκωσαν ἢ ἔσω ἔδωσαν θεωρητικὸ ὑπόβαθρο στὴν πιὸ ἀποκρουστικὴ καὶ φονικὴ ἐκδοχὴ τῆς πολιτικῆς ἐχθρότητας ἀπέναντι στὴν Ἐκκλησία²⁴. Στὰ χρόνια τοῦ Πατροκοσμᾶ, αὐτὴ ἡ ἀρχαιοελληνικὴ κληρονομιά ἐπιβίωνε στὸν χώρο τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητας. Πράγματι, οἱ ἀρνητικὲς ἀναφορὲς του στὰ «γητεῦματα καὶ μαγικά καὶ ἄλλα διαβολικά», στὴ «μοῖρα», στὴν «τύχην» καὶ στὴ χρῆση τῆς «μαγείας» ἢ καὶ «φυλακτῶν», ποὺ δῆθεν θὰ ἐκβιάσουν τὴν γέννηση ἀρσενικῶν παιδιῶν²⁵, μαρτυρεῖ τὶς ἰσχυρὲς ἐπιβιώσεις προχριστιανικῶν μεταφυσικῶν ἀντιλήψεων μεταξὺ τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου κατὰ τὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια. Αὐτὲς οἱ ἀντιλήψεις καὶ οἱ πρακτικὲς συνήθως κινοῦνταν στὶς παρυφῆς τῆς δογματικῆς νομιμότητας καὶ τῆς βιβλικῆς πιστότητας, ὅμως οἱ φορεῖς τοὺς ἐξακολουθοῦσαν νὰ τὶς ἀσπάζονται καὶ νὰ τὶς ἀσκοῦν, ἐνδεχομένως ἀγνοώντας ἢ ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἀσυμβατότητά τους μὲ τὴν χριστιανικὴ τους δέσμευση.

Ὡστόσο, ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ὁ Πατροκοσμᾶς δὲν ταυτίζει τὴν εἰδωλολατρία ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν προχριστιανικὴ ἑλληνικότητα. Ὅπως δείχνει ἕνα ἀπόσπασμα τῶν *Διδαχῶν*, στὸ ὁποῖο ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς θέλει νὰ δείξει ὅτι ἡ λατρεία τῶν εἰδώλων προκάλεσε τὸν πρῶτο στὴν ἱστορία πρόωρο θάνατο ἐνὸς παιδιοῦ ὡς θεία τιμωρία γιὰ τὴν θρησκευτικὴ ἀστοχία τοῦ φυσικοῦ του πατέρα, παραπέμπει ὄχι σὲ κάποιον Ἕλληνα ἢ Ρωμαῖο ἐθνικό, ἀλλὰ στὸν πατέρα τοῦ Ἀβραάμ Θάρρα, ὁ ὁποῖος ἐξῆσε τὴν ἀπώλεια τοῦ γιοῦ του Ἀρράν²⁶, γιατί, σύμφωνα μὲ τὸν Πατροκοσμᾶ, «ἔβαλε τὸν Διάβολον εἰς τὴν καρδίαν του καὶ ἔβγαλε εἰδῶλα νὰ προσκυνοῦν διὰ θεὸν οἱ ἄνθρωποι»²⁷.

23. Βλ. Πραξ. 17, 23 κ.έ.

24. Αὐτὴ ἡ ἰσχυρὴ μνήμη τῆς μαρτυρικῆς περιόδου τῶν διωγμῶν ἀποτελεῖ τὸ ἱστορικὸ φόντο μιᾶς ἀπὸ τὶς ἱστορίες μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Πατροκοσμᾶς διανθίζει τὶς *Διδαχές* του, προκειμένου νὰ καταστήσει πιὸ προσιτὸ καὶ εὐκολομνημόνευτο τὸ περιεχόμενό τους ἐκ μέρους τῶν ἀκροατῶν. Πρόκειται γιὰ τὴν ἱστορία τῶν δύο χριστιανῶν, τοῦ ἐνάρετου πλήν μνησίκακου Σαπρικίου καὶ τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀλλὰ μετανοοῦντος Νικηφόρου, ποὺ ἐξῆσαν στὰ χρόνια τῶν διωγμῶν καὶ ὁ μὲν πρῶτος ἐν τέλει ἀρνήθηκε τὸν Χριστό, ἐξαιτίας τῆς σκληροκαρδίας του, ἐνῶ ὁ δεύτερος, χάρι στὴ μετάνοιά του, εἶχε τὴν παρηγορία νὰ πάρει ἐκούσια τὴ θέση τοῦ ἀποστάτη στὸ μαρτύριο καὶ τὸν στέφανο τῆς αἱμάτινης ἀγιότητας. Βλ. *Διδαχές*, σ. 160-161.

25. *Διδαχές*, σ. 150.

26. Βλ. ΙΗΣΟΥΣ ΝΑΥΗ 24· Γεν. 11, 26-28.

27. *Διδαχές*, σ. 125.

Εικάζουμε ότι για τὸν Πατροκοσμᾶ ἡ ἑλληνικότητα, ἂν καὶ δὲν ἔχει ἀπαλλαγῆ ἔντελῶς ἀπὸ τοὺς ἀρνητικούς συνειρμούς πού ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ τῆς σύγκρουσής της μὲ τὸν χριστιανισμό, φαίνεται νὰ ἔχει ἐγκαταλείψει πλέον τὸν σκληρὸ εἰδωλολατρικὸ πυρῆνα της καὶ διατηρεῖ μόνο τὴ μεταφυσικὴ ἀπορία πού πλέον ἀναζητᾶ ἀπαντήσεις σὲ ἄλλες πνευματικὲς παραδόσεις. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ συμβολικὸ περιεχόμενον ἑνός «Παραδείγματός» του, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἕνας «Ἕλληνας», θέλοντας νὰ ἐπιλέξει μία πίστη, δοκιμάζει πρῶτα τὸν «νόμο τὸν φυσικόν» τῶν Ἑβραίων, τὸν ὁποῖο ἀπορρίπτει, γιατί βασιζέται στὴν ἀντεκδίκηση· ἔπειτα δοκιμάζει τὸν «σαρκικὸ νόμο» τῶν Τοῦρκων, ἀλλὰ τὸν ἀπορρίπτει ἐξαιτίας τοῦ μισογυνισμοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ του ἐλλείματος· τέλος, δοκιμάζει καὶ τὸν «πνευματικὸ νόμο» τῶν χριστιανῶν, τὸν ὁποῖο θεωρεῖ καλὸ ἐπειδὴ στηρίζεται στὴν παθητικὴ δύναμη τῆς ἀγάπης πού μπορεῖ νὰ μαλακῶνει καὶ νὰ μεταμορφῶνει τὴν πιὸ ἐπιθετικὴ ἀγριότητα²⁸. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Ἕλληνας τοῦ «Παραδείγματος» συμβολίζει τὸν ἑλληνισμό, πού πλέον δὲν ἀναπαύεται στὶς παραδοχὲς τοῦ παρωχημένου μυθολογικοῦ του ὑποστρώματος καὶ καλεῖται μὲ ὑπευθυνότητα καὶ εὐθυκρισία νὰ ἐπιλέξει τὸν δικαιότερο καὶ τὸν πνευματικότερο ἀπὸ τοὺς «νόμους» πού ἐντέλλονται οἱ τρεῖς δεσπόζουσες καὶ μακροβιότερες ἀβραμικὲς θρησκείες.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρᾶ, ἡ ποιμαντικὴ εὐαισθησία ἀλλὰ καὶ ὁ εἰλικρινὴς διάλογος μὲ τὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς, ἐπιτρέπει στὸν Πατροκοσμᾶ νὰ χειριστεῖ τὴν ἑλληνικότητα, αὐτὴ τὴ φορὰ τῆ γλωσσικῆ, καὶ μὲ ἕναν ἀκόμη πιὸ θετικὸ τρόπο. Πράγματι, μία ἀπὸ τίς σταθερὲς τῶν *Διδαχῶν* του εἶναι ἡ προτροπὴ πρὸς τοὺς ἀκροατὲς νὰ μαθαίνουν ἑλληνικά, νὰ σπουδάζουν τὰ παιδιὰ τους. Σὲ αὐτὴ τὴν ἐπίμονη προτροπὴ τοῦ Πατροκοσμᾶ γιὰ τὸ χτίσιμο σχολείων καὶ τὴν ἀξία τῆς μόρφωσης καὶ δὴ τῆς ἑλληνικῆς, ὀφείλεται ἐν πολλοῖς καὶ ἡ ἐκτίμησις πού τρέφει πρὸς τὸ πρόσωπο καὶ τὴ δράση του ἡ θύραθεν ἱστορικὴ σκέψη. Ὡστόσο, καὶ ἐδῶ τὸ κριτήριον τοῦ ἱεροκήρυκα εἶναι χριστοκεντρικὸ καὶ ἐκκλησιοκεντρικόν, ὅπως φανερῶνει τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα:

«Νὰ σπουδάσετε καὶ ἐσεῖς, ἀδελφοί μου, νὰ μαθάνετε γράμματα ὅσον ἠμπορεῖτε καί, ἂν δὲν ἐμάθετε οἱ πατέρες, νὰ σπουδάσετε τὰ παιδιὰ σας νὰ μαθάνουν τὰ ἑλληνικά, διατι καὶ ἡ Ἐκκλησία μας εἶναι εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἂν δὲν σπουδάξετε εἰς τὸ ἑλληνικόν, ἀδελφέ μου, δὲν ἠμπορεῖτε νὰ καταλάβητε ἐκεῖνα ὅπου ὁμολογᾷ ἡ Ἐκκλησία μας. Καλύτερα, ἀδελφέ μου, νὰ ἔχης σχολεῖον ἑλληνικόν, παρὰ νὰ ἔχης βρῦσες

28. «Παράδειγμα» 5, στὸ *Διδαχές*, σ. 234-235.

καὶ ποτάμια. Καὶ ὡσάν τὸ μάθησ τὸ παιδί σου τὰ γράμματα, ἀδελφέ μου, τότε λέγεται ἄνθρωπος, μὰ ἂν δὲν τὸ μάθησ τὰ γράμματα εἶναι ὡσάν τὸ γουρουνόπουλο. Τὸ σχολεῖον ἀνοίγει τὲς ἐκκλησίαις, τὸ σχολεῖον ἀνοίγει τὰ μοναστήρια»²⁹.

Πιθανὸν ὁ Πατροκοσμᾶς νὰ συνδέει τὴν ἀναβίωση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, ποὺ θὰ φέρει πιὸ κοντὰ τὸ «ποθούμενον». Ὅμως, εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἑλληνομάθεια ἔχει πρωτίστως μία πνευματικὴ χρησιμότητα καί, μὲ τὸν τρόπο τῆς, ὑπηρετεῖ τὴν ἐνδυνάμωση τῆς ὀρθόδοξης ταυτότητας ἀπέναντι στὴν θρησκευτικὴ ἑτερότητα. Γιατί, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος σὲ ἓνα ἄλλο ἀπόσπασμα τῶν *Διδαχῶν*:

«Διατὶ ἀπὸ τὸ σχολεῖον μανθάνομεν τὸ κατὰ δύναμιν τί εἶναι Θεός, τί εἶναι ἅγια Τριάς, τί εἶναι ἄγγελοι, ἀρχάγγελοι, τί εἶναι δαίμονες, τί εἶναι Παράδεισος, τί εἶναι Κόλασις, τί εἶναι ἁμαρτία, ἀρετή. Ἀπὸ τὸ σχολεῖον μανθάνομεν τί εἶναι ἅγια Κοινωνία, τί εἶναι Βάπτισμα, τί εἶναι τὸ ἅγιον Εὐχέλαιον, ὁ τίμιος Γάμος, τί εἶναι ψυχὴ, τί εἶναι κορμί, τὰ πάντα ἀπὸ τὸ σχολεῖον τὰ μανθάνομεν, διατὶ χωρὶς τὸ σχολεῖον περιπατοῦμεν εἰς τὸ σκότος...»³⁰.

Εἶναι μᾶλλον περιττὸ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὸ «σκότος» ποὺ ἀπεύχεται ὁ Πατροκοσμᾶς, δὲν εἶναι ὁ ἀναλφαβητισμὸς ἀλλὰ ἡ πνευματικὴ ἄγνοια ποὺ ἀναχαιτίζεται μὲ τὴ δυνατότητα πρόσβασης στὶς βιβλικὲς παραδοχὲς καὶ τὴν πληρέστερη καὶ πιὸ συνειδητὴ μετοχὴ στὰ ἐκκλησιαστικὰ μυστήρια. Ἐπικαλούμενος τὰ σημεῖα τῶν *Διδαχῶν*, ποὺ παρουσιάζουν τὸν Κοσμᾶ νὰ προτρέπει τοὺς ἀλβανόφωνους ἀκροατὲς του νὰ μιλοῦν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἑλληνικά, κάποιος θὰ μποροῦσε νὰ ἀντιτάξει ὅτι αὐτὴ ἡ στάση του ἐκφράζει μία ιδεολογικὴ ἢ ἐθνικὴ ἑλληνοκεντρικότητα. Τὴν ἀποψη αὐτὴ συμμαρίζονται καὶ ἐκφράζουν σήμερα καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἀλβανικῆς ἐθνικιστικῆς διανόησης, οἱ ὁποῖοι οὔτε λίγο οὔτε πολὺ θεωροῦν τὸν Πατροκοσμᾶ εἴτε ὡς πράκτορα τοῦ Σουλτάνου εἴτε ὡς σπορέα τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ιδεολογίας στὸ ἀλβανικὸ ἔδαφος³¹. Ἀπέναντι σὲ αὐτὲς τὶς ἄδικες, ἂν ὄχι ιδεολογικὰ κατευθυνόμενες

29. *Διδαχές*, σ. 146.

30. *Διδαχές*, σ. 78.

31. Τὸ μένος τῶν ἀλβανῶν ἐθνικιστῶν ἐναντίον τοῦ ἱερομάρτυρα ἐκδηλώθηκε ἔντονα καὶ μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐπέτειο τῶν 300 ἐτῶν ἀπὸ τὴ γέννησή του καὶ τὸν ἑορτασμὸ τῆς μνήμης του στὸν χῶρο ποὺ μαρτύρησε. Βλ. σχετικὰ τὸ διαφωτιστικὸ καὶ ἀπαντητικὸ στὶς θέσεις τοῦ ἀλβανοῦ ἱστορικοῦ Πελοῦμπ Τζούφι ἄρθρο ποὺ δημοσίευσε ὁ Μ. Παντούλας στὴν ἐφ. *Πρωινὸς Λόγος Ἰωαννίνων* (5/7/2014), μὲ τίτλο «Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός: Ὁ ἅγιος τῆς Μουζακιάς καὶ τῆς Οἰκουμένης Ὁρθοδοξίας (ἀπάντηση σὲ ἀνιστόρητους ἱστορικούς)». Πρβλ. «Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς ὁ

ἀπόψεις, ἀρκοῦμαστε νὰ θυμίσουμε τὴν θεμελιώδη ποιμαντικὴ προτεραιότητα τοῦ Πατροκοσμᾶ, ὁ ὁποῖος πράγματι ἐνθάρρυνε τὴν ἑλληνομάθεια καὶ τὴ χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στοὺς κόλπους τῶν ἀκροατῶν του στὶς περιοχὲς τῆς σύγχρονης Ἀλβανίας, διότι οἱ ἐκεῖ ἀλβανόφωνοι πιστοί, ὅπως καὶ οἱ ἀλβανόφωνοι τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἂν δὲν γνώριζαν ἑλληνικὰ θὰ παρέμεναν πνευματικὰ στερημένοι, ἐφόσον δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ διαβάσουν τὴν Ἁγία Γραφή καὶ νὰ συμμετάσχουν στὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας – παρενθετικὰ θυμίζουμε ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πατροκοσμᾶ στὰ ἀλβανικὰ δὲν κυκλοφοροῦσε παρὰ ἓνα προφανῶς δυσεὔρετο ἀνθολόγιο περικοπῶν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐνῶ ἔμελλε νὰ περάσουν πολλὰ χρόνια ἕως ὅτου οἱ ἀλβανόφωνοι ὀρθόδοξοι ἀποκτήσουν μιὰ μετάφραση τῆς Θείας Λειτουργίας στὴ γλώσσα τους.

Πέρα ὡστόσο ἀπὸ τὶς ποικιλώνυμες ἰδεολογικὲς προσεγγίσεις καὶ χρήσεις τῆς στάσης του ἀπέναντι στὴν ἑλληνικότητα, ὁ Πατροκοσμᾶς μοιάζει νὰ κινεῖται καὶ ἐδῶ ἀνάμεσα σὲ δύο πόλους: τὴν καταδίκη τῆς εἰδωλολατρικῆς ἐκδοχῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν ἐνθάρρυνση τῆς ἑλληνομάθειας, μὲ κριτήρια ὄχι μόνο ἢ τόσο ἐθνικὰ, πολιτισμικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ, ὅσο πνευματικὰ, ἐκκλησιολογικὰ καί, ἐν τέλει, ποιμαντικὰ.

5. Ἡ ἀμείλικτη κριτικὴ στοὺς Ἑβραίους

Ὅταν ὁ Πατροκοσμᾶς πραγματεῦεται ἀξιολογικὰ τὶς τρεῖς ἀβραμικὲς θρησκείες, θεωρεῖ ὅτι ὁ νόμος τῶν Ἑβραίων εἶναι «φυσικός» σὲ σχέση μὲ τὸν «σαρκικό» τῶν μουσουλμάνων καὶ τὸν «πνευματικό» τῶν χριστιανῶν³². Αὐτὴ ἡ ἀποφθεγματικὴ ἀξιολογικὴ κατάταξη, ἀπεικάζει τὴν ὀργανικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν Παλαιὸ καὶ στὸν νέο Ἰσραὴλ καὶ τὴν θεώρηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὡς παιδαγωγοῦ καὶ μέσου ἐρμηνείας τῆς Καινῆς. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ Πατροκοσμᾶς γνωρίζει τὸ ἱστορικὸ βάρος καὶ τὸ θεολογικὸ βάθος τῆς ἐβραϊκῆς ἐμπειρίας στὴ διαμόρφωση τῆς βιβλικῆς κληρονομιάς, ἄσχετα ἂν ἡ τελευταία ἐν πολλοῖς βρέθηκε ἀντιμέτωπη μὲ τοὺς ἐθνοκεντρικοὺς ἐθισμοὺς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἱερατείου καὶ τὸν νομικισμὸ τῆς φαρισαϊκῆς ἠθικῆς.

Αἰτωλὸς καὶ οἱ Ἀλβανοί»: <http://www.ierovima.gr/pages/article.aspx?id=6078>· ΧΟΛΕΒΑΣ Κ., «Ὁ ἀλβανικὸς ἐθνικισμὸς ἐναντίον τοῦ Πατροκοσμᾶ»: http://kostasxan.blogspot.gr/2014/07/blog-post_443.html (17/11/2014)

32. «Παράδειγμα» 5, στὸ *Διδαχές*, σ. 234-235.

Ὡστόσο, σὲ ἄλλα σημεῖα τῶν *Διδαχῶν* ὁ Πατροκοσμᾶς ὅταν μιλά γιὰ τὴ σχέση τῶν Ἑβραίων μὲ τὸν Χριστὸ καὶ τὴν πρώτη κοινότητα τῶν μαθητῶν Του, φαίνεται νὰ ἀποσιωπᾷ σκόπιμα ἢ νὰ ἀγνοεῖ ἀκόμη καὶ τὴν ἐθνική, πολιτισμική, γεωγραφική καὶ πολιτισμική καταγωγή καὶ ταυτότητα τοῦ ἴδιου τοῦ Θεανθρώπου, ὅπως καὶ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ, τῆς Μητέρας Του, καθὼς καὶ τοῦ εὐαγγελιστῆ πού Τὸν γενεαλόγησε. Εἰκάζουμε ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ χειρισμὸς τῆς ἐτερότητας σχετίζεται μὲ τὸν μεταγενέστερο ἐξελληνισμὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ τὴν ταῦτισή του μὲ τὴν ἑλληνικότητα, πράγμα πού ἀναποκρίνεται σὲ ἰδεολογικὲς ἐμμονὲς καὶ ἐθνικὲς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς τοῦ Πατροκοσμᾶ.

Ἡ πλειονότητα τῶν σχετικῶν ἀναφορῶν σὲ τὰς *Διδαχὰς* συνδέει τοὺς Ἑβραίους μὲ τὸν ἴδιο τὸν Διάβολο καὶ τοὺς παρουσιάζει ὡς «τὰ τέκνα τοῦ Διαβόλου»³³, γι' αὐτὸ καὶ ὁ θρίαμβος τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ θανάτου μοιάζει μὲ «φαρμάκι καὶ σπαθὶ δίστομον εἰς τὴν καρδίαν τῶν Ἑβραίων καὶ τοῦ Διαβόλου»³⁴. Ὡς ἀρνητὲς τῆς θεότητος τοῦ Χριστοῦ καὶ «θεοκτόνοι», ὡς ὑβριστὲς τῆς Θεοτόκου, οἱ Ἑβραῖοι κατὰ τὸν ἱερομάρτυρα πρόκειται νὰ κολαστοῦν. Μάλιστα, σὲ ἓνα σημεῖο τῶν *Διδαχῶν*, ὁ Πατροκοσμᾶς ἀναφερόμενος στὴ βιβλικὴ διήγηση τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, παρουσιάζει τὸν Χριστὸ νὰ λέει: «Νὰ ἡξεύρετε, μαθηταί μου, πὼς ἓνας ἀπὸ ἐσᾶς, ὁ Ἰούδας, θέλει νὰ μὲ πουλήσῃ εἰς τοὺς Ἑβραίους διὰ τράντα φλωριά καὶ θεὸς νὰ μὲ περιγελάσῃ οἱ Ἑβραῖοι, νὰ μὲ ὑβρίσῃ, νὰ μὲ δείρῃ, νὰ μὲ σταυρώσῃ»³⁵. Ὁ Πατροκοσμᾶς δὲν ἀγνοοῦσε βέβαια οὔτε ὅτι ὁ Χριστός, ὁ Ἰούδας καὶ οἱ ὑπόλοιποι μαθητὲς δὲν γνώριζαν κανέναν ἄλλον ἀκόμη αὐτοπροσδιορισμὸ ἔξω ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴν καταγωγή καὶ θρησκευτικὴ ταυτότητα, ὥστε ἡ συγκεκριμένη πρόβλεψη νὰ ἀκούγεται τουλάχιστον ἀκατανόητη. Οὔτε βέβαια ὅτι οἱ ἐκτελεστὲς τοῦ Χριστοῦ ἦταν αὐτοὶ πού μποροῦσαν νὰ τὸν καταδικάσῃ σὲ θάνατο καὶ νὰ τὸν σταυρώσῃ, δηλαδὴ οἱ ῥωμαϊκὲς ἀρχὲς κατοχῆς.

Ἐπιπλέον, ὁ Πατροκοσμᾶς ἐπιστρατεύει ἀκόμη καὶ τὶς λαϊκὲς ἀντιεβραϊκὲς ἀντιλήψεις πού τρέφονταν καὶ γιγαντώνονταν ἀπὸ τὶς φοβικὲς προκαταλήψεις καὶ ἀπὸ τὴν ἐνστικτικὴ ἀποστροφή τοῦ συλλογικοῦ λαϊκοῦ ψυχισμοῦ τῆς χριστιανικῆς κοινότητος ἐναντίον τῶν ἀρνητῶν τοῦ Χριστοῦ. Ὁ ἱερομάρτυς δὲν μπορεῖ νὰ μὴν γνώριζε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἀνυπόστατες κατηγορίες πού θύμιζαν

33. *Διδαχὰς*, σ. 170.

34. *Διδαχὰς*, σ. 75, 172.

35. *Διδαχὰς*, σ. 139. Πρβλ. σ. 176.

όσα καταμαρτυροῦσαν ἐναντίον τῆς Ἐκκλησίας οἱ θρησκευτικοὶ καὶ ἰδεολογικοὶ ἀντίπαλοι τῆς νέας θρησκείας κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες³⁶. Μπορεῖ ἡ υἰοθέτηση καὶ ἡ ἀναπαραγωγή αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων νὰ μὴν ἐκφράζουν ἕναν «ἀντισημιτισμό»³⁷, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, ὅμως εἶναι βέβαιο ὅτι στὸ στόμα ἑνὸς ἱεραποστόλου γεννοῦν εὐλόγα ἐρωτήματα ἐφ' ὅσον ἐνθαρρύνουν τὴν ἀντιπαλότητα καὶ τὴν ἐχθρότητα τῶν χριστιανῶν ἀπέναντι στὴν ἑβραϊκὴ κοινότητα. Ἡ ἐξήγηση, ἀλλὰ ὄχι κατ' ἀνάγκην καὶ ἀμνήστευση, αὐτῶν τῶν ἀναφορῶν σχετίζεται μὲ τὶς τρέχουσες ἀνάγκες τῶν ὀρθοδόξων κοινοτήτων ποὺ ἀπειλοῦνταν μὲ οἰκονομικὸ μαρασμὸ ἐξαιτίας τῆς ἀπόφασης τῶν Ἑβραίων ἐμπόρων νὰ μεταθέσουν τὶς ἐμποροπανηγύρεις ἀπὸ τὴ δική τους ἱερὴ μέρα, τὸ Σάββατο, στὴν ἱερὴ μέρα τῶν χριστιανῶν, τὴν Κυριακή³⁸.

Μάλιστα, στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἀμείλικτου σφυροκοπήματος κατὰ τῶν Ἑβραίων, ὁ Πατροκοσμᾶς θυμίζει τὶς κατηγορίες καὶ συκοφαντίες ποὺ ἐξαπέλυσαν εἰς βάρος τῆς ἁγίας Παρασκευῆς δύο Ἑβραῖοι, «τέκνα τοῦ Διαβόλου», ποὺ τὴν «ἐφθόνησαν»³⁹, ἐνῶ ἀλλοῦ ἀποδίδει τὴν εἰδωλολατρικὴ στροφὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ στὴν ἐπιρροή ἑνὸς Ἑβραίου μάγου, ὁ ὁποῖος ἔπεισε τὸν ἡγεμόνα νὰ ἀρνηθεῖ τὸν Χριστό⁴⁰.

Ὁ Πατροκοσμᾶς ἀναφέρθηκε καὶ στὴ στάση τῶν Ἑβραίων ἀπέναντί του. Σὲ μία *Διδαχὴ* του ζητᾶ ἀπὸ τοὺς ἀκροατὲς νὰ παρακαλοῦν τὸν Ἰησοῦ Χριστό,

36. Μεταξὺ ἄλλων, ὁ Πατροκοσμᾶς δίδασκε ὅτι οἱ Ἑβραῖοι μαθαίνουν τὰ παιδιά τους νὰ προσκυνοῦν τὸν Διάβολο καὶ νὰ ἀναθεματίζουν τὸν Χριστό καὶ τὴν Θεοτόκο· τοὺς παρουσιάζει νὰ κοινοῦν τὸ αἷμα χριστιανῶν παιδιῶν, τὰ ὁποῖα προηγουμένως ἔχουν σφραγιάσει, καὶ νὰ ἔχουν πάνω στὸ πρόσωπό τους ἐκδηλῆ τὴν κατάρα τοῦ Θεοῦ. Βλ. *Διδαχές*, σ. 178-180.

37. Γιὰ τὸν ὑποτιθέμενο «ἀντισημιτισμό» τοῦ Πατροκοσμᾶ βλ. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ ΣΤ., «Ἐπάρχει τελικὰ ἢ δὲν ὑπάρχει ἀντισημιτισμὸς στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία; Ἄς τὸ συζητήσουμε», *Σύναξις* 66 (Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1998), σ. 78-82 (ἢ ἀναφορὰ στὸν Πατροκοσμᾶ στίς σ. 81-82). Δύο ἱστορικὰ καὶ θεολογικὰ τεκμηριωμένες ἀνταπαντήσεις βλ. στὰ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Θ. Ν., «Ὁ ἀντισημιτισμὸς στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία (Παρακαλῶ νὰ διαβαστοῦν καὶ οἱ δύο προθέσεις) ἢ: Νὰ εἴμαστε μετανοοῦντες, κι ὄχι λωτοφάγοι», ὁ.π., σ. 83-91· κυρίως: 85-87, καὶ π. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗΣ Β. Ι., «Ἐπάρχει ἀντισημιτισμὸς καὶ ἐθνοφυλετισμὸς στίς Διδαχὲς τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ;», στὸ ΑΑ.VV., *Κατηχητικὴ Διακονία. Τμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Κωνσταντῖνο Δ. Φράγκο*, ἐπιμ. Ἰ. Β. Κογκούλης - Χρ. Κ. Βασιλοπούλου - Δ. Α. Λάμπας, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 91-101.

38. Τὴ διδασκαλία τοῦ Πατροκοσμᾶ γιὰ τὴν τήρηση τῆς ἀργίας τῆς Κυριακῆς, μὲ παράλληλη ἀναφορὰ στοὺς Ἑβραίους, βλ. *Διδαχές*, σ. 173.

39. *Διδαχές*, σ. 193-194. Τὸν βίο τῆς ἁγίας βλ. στὸ Νικόδημος Ἀγιορείτης, *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τ. Γ', ἐκδ. Δόμος, Ἀθήναι 2005, σ. 374-377.

40. Βλ. *Διδαχές*, σ. 213-214.

«νά με φυλάγη ἀπὸ τὲς παγίδες τοῦ Διαβόλου καὶ μάλιστα τῶν Ἑβραίων, ὅπου ἐξοδιάζουν χιλιάδες πουγγιά διὰ νὰ με θανατώσουν»⁴¹, ἐνῶ σὲ μία ἐπιστολή του πρὸς τὸν ἀδελφὸ του γράφει πῶς:

«Δέκα χιλιάδες Χριστιανοὶ μὲ ἀγαπῶσι καὶ ἓνας μὲ μισεῖ.

Χίλιοι Τοῦρκοι μὲ ἀγαπῶσι καὶ ἓνας ὄχι τόσον.

Χιλιάδες Ἑβραῖοι θέλουν τὸν θάνατόν μου καὶ ἓνας ὄχι»⁴².

Κάποιοι ποῦ ἐνδεχομένως συμμερίζονται τὸ ἀντιεβραϊκὸ μένος τοῦ Πατροκοσμᾶ καὶ ταυτίζουν τὴν ἀγιότητα μὲ τὸ ἀλάθητο καὶ τὴν θαυματοποιία, μπορεῖ νὰ ἐκλάβουν τὲς παραπάνω ἀναφορὲς ὡς προφητικὲς γιὰ τὴν δραστικὴ ἐμπλοκὴ τῶν Ἑβραίων στὴν συκοφάντηση, τὴ σύλληψη καὶ τὸ μαρτύριό του. Οἱ συγκεκριμέναι ἀναφορὲς ὅμως μποροῦν κάλλιστα νὰ διαβαστοῦν καὶ ὡς μία ἔμμεση ὁμολογία τοῦ Πατροκοσμᾶ ὅτι ἡ ἀντιεβραϊκὴ κριτικὴ του ἦταν τόσο ἀμείλικτη, ἢ καὶ ὑπερβολικὴ, ποῦ ἤγειρε τέτοιο μῖσος ἐναντίον του.

6. Ἡ στάση ἀπέναντι στοὺς Ὀθωμανοὺς

Ἐξίσου χτυπητὴ εἶναι καὶ ἡ διγλωσσία τοῦ Πατροκοσμᾶ ὅταν ἀναφέρεται, ἐδῶ πιὸ ὑπαινικτικὰ γιὰ εὐνόητους λόγους, στὸ Ἰσλάμ. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποῦ ὁ συντάκτης τῆς Ἀποκάλυψης ταυτίζει μὲ ἓναν κρυπτικὸ συγκεκριμένον τρόπο τὴν Ρώμη μὲ τὴν Βαβυλῶνα, ἔτσι καὶ ὁ Πατροκοσμᾶς ταυτίζει τὴν μουσουλμανικὴ ἐξουσία ἢ τὸν ἴδιο τὸν Μωάμεθ μὲ τὸν Ἀντίχριστο, ἔστω χωρὶς νὰ τὸν κατονομάξει⁴³. Ἐπίσης, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, θεωρεῖ τὸν νόμο τοῦ Ἰσλάμ «σαρικὸ» (ἢ καὶ «γουρουνίσιο»), ἐφ' ὅσον κατὰ τὴ γνώμη του νομιμοποιεῖ μεταφυσικὰ καὶ ἐνθαρρύνει τὴν ἀνηθικότητα. Ἔτσι, δηλώνει ὅτι καὶ οἱ «ἀσεβεῖς» Ὀθωμανοὶ θὰ ὀδηγηθοῦν στὴν Κόλαση μαζὶ μὲ τοὺς ἀθέους καὶ τοὺς αἰρετικούς.

Ὡστόσο, ἡ κριτικὴ του ἀπέναντι στὸ Ἰσλάμ εἶναι σαφῶς ἡπιότερη σὲ σχέση μὲ τὴν κριτικὴ του ἀπέναντι στὸν Ἑβραϊσμό, ἴσως καὶ ἀπέναντι στὸν Ρωμαιο-

41. *Διδαχές*, σ. 225.

42. ΚΑΝΤΙΩΤΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ Ν., Μητροπ. Φλωρίνης, *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός (1714-1779). Συναξαρίον - Διδαχαί - Προφητεῖαι - Ἀκολουθία*, σ. 318.

43. ΚΑΝΤΙΩΤΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ Ν., Μητροπ. Φλωρίνης, *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός (1714-1779)*, σ. 286. Σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς διδασκαλίας του ὁ Πατροκοσμᾶς ταυτίζει τὴ μουσουλμανικὴ πίστη, ὅπως καὶ τὴν ἐβραϊκὴ, μὲ τὸν «Διάβολον». Βλ. *Διδαχές*, σ. 211.

καθολικισμό. Όπως αναπαράγει την οίονει παραδοσιακή αντίπαθείά του προς την παπική έτεροδοξία, με τον ίδιο τρόπο ο Πατροκοσμᾶς έπαναλαμβάνει την θεολογική έκλογίκευση τῆς πώσης του Βυζαντίου στα χέρια των Όθωμανών, ως τιμωρία για τις άμαρτίες τῆς χριστιανικῆς αυτοκρατορίας αλλά και προστασία άπέναντι σε άλλες πιό επικίνδυνες κοσμικές και πνευματικές έξουσίες. Σε αυτή την προοπτική, ή αλλόθρησκη κυριαρχία άποτελεῖ θεραπευτικό όργανο τῆς θείας παιδαγωγίας, και συνάμα ένα έπώδυνο μέσο προστασίας⁴⁴. Γι' αυτό και ο ίερομάρτυρας καλεῖ τους πιστούς να συμμορφώνονται με την έγκόσμια τάξη και να ανταποκρίνονται πρόθυμα στις ένίστε δυσβάστακτες φορολογικές τους ύποχρεώσεις. Μάλιστα, αυτή την πολιτική και οικονομική νομοφροσύνη την παρομοιάζει με τους άσκητικούς μόχθους και τὸ αίμα, με τὸ όποιο οί άσκητές και οί μάρτυρες «άγόρασαν τὸν Παράδεισον», και τὸ «χαρατσοχάρτι» με τὸν ίδιο τὸν σταυρό⁴⁵. Αυτό τὸ κήρυγμα πὸν ένθαρρύνει την ειρηνική άποδοχή τὸν πολιτικοῦ κατεστημένου και τῆ συμβίωση μαζί τους, στρέφοντας την πνευματική μέριμνα των άκροατῶν του στην έσχατολογική άποκατάσταση, έρχεται σε αντίθεση με την άγωνία τὸν Πατροκοσμᾶ για την ιστορική δικαιοσύνη και άποκατάσταση τῆς Όρθοδοξίας, πὸν έν προκειμένῳ ταυτίζεται με τὸ «ποθούμενον», δηλαδή την ένθική παλιγγενεσία.

Πάντως, σε αντίθεση με τους Έβραίους και ίσως τους αίρειτικούς, οί Τούρκοι παρουσιάζονται άπό τὸν Πατροκοσμᾶ άνοιχτοί στη μετάνοια. Πράγματι, σε μία ιστορία πὸν ένσωματώνει στις Διδαχές ο ίερομάρτυς μιλά για τὸν έρωτα ένὸς πασᾶ προς μία όρθόδοξη μοναχή, ή όποία προκειμένου να άντισταθει προτίμησε να βγάλει τὰ μάτια της. Ό πασᾶς συγκινήθηκε τόσο άπό την άντίδραση τῆς πιστῆς χριστιανῆς, ώστε μεταμελήθηκε, ζήτησε συγχώρηση άπό την ήγουμένη και μάλιστα προσέφερε ως δῶρο χρυσάφι σὸν μοναστήρι⁴⁶.

Κατὰ έναν παράδοξο τρόπο, αυτή ή ήπια στάση τὸν Πατροκοσμᾶ στὸν Τούρκο, καθώς και ή δυνατότητα τῆς μετάνοιας πὸν τους άναγνωρίζει, έπιβεβαιώθηκαν με έναν δραματικό και ρεαλιστικό τρόπο. Μπορεῖ οί Τούρκοι να επέλεξαν τὸν φλογερὸ κήρυκα, ύποκινούμενοι άπό τους Έβραίους, όμως οί

44. Διδαχές, σ. 205-206.

45. Διδαχές, σ. 206-207.

46. Διδαχές, σ. 221-223. Άνάλογες άναφορές σε πνευματικά έπιτίμια και συμβουλές πὸν έδωσε ο Πατροκοσμᾶς σε μουσουλμάνους, και σε ισάριθμα έπεισόδια μεταμέλειας των τελευταίων με άφορμή τῆ διδασκαλία και τῆ δράση του μεταφέρει και ο βιογράφος του Νικόδημος ο Άγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, σ. 204-205.

ἴδιοι ἦταν οἱ πρῶτοι ποῦ ἔθεσαν τὰ θεμέλια γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἀγιολογικῆς τοῦ μνήμης. Δηλώνοντας εἴτε τὴν εὐγνωμοσύνη του πρὸς τὸν ἱεροκλήρυκα γιὰ τὴ στάση του ἀπέναντι στοῦ Ἰσλάμ εἴτε τὴ συλλογικὴ μεταμέλεια τῆς κοινότητάς του γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Πατροκοσμᾶ, ὁ Ἄλῃ Πασᾶς ζήτησε νὰ γίνῃ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων καὶ νὰ χτιστεῖ ναὸς στοῦ ὀνομά του, ὁ ὁποῖος ὀλοκληρώθηκε τὸ 1814⁴⁷.

7. Συμπερασματικά

Ἡ ἀναμέτρηση μεταξὺ τῶν ἑτεροτήτων, μὲ κοινωνιολογικοὺς ὄρους, μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ ὡς προσπάθεια κυριαρχίας μεταξὺ τῶν ἡγεμονιῶν, ἐν προκειμένῳ ἀνάμεσα στὶς ἐπιμέρους ἡγεμονίες τῶν θρησκευτικῶν ταυτοτήτων ποῦ μάχονται γιὰ προνόμια καὶ διεύρυνση τοῦ ζωτικοῦ τους χώρου, ὑπὸ τὴν καταθλιπτικὴ γιὰ ὅλες δεσποτεία τῆς κυρίαρχης ἰσλαμικῆς ἡγεμονίας. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἰσχύει ἐν μέρει καὶ γιὰ τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό, ὁ ὁποῖος φέρεται νὰ ὑπερασπίζεται τὴν αὐτοτέλεια καὶ ἐν τέλει τὴν ἱστορικὴ ἐπιβίωση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, εἴτε ἐν ὄψει τῶν βίαιων συλλογικῶν ἢ μεμονωμένων ἐξισλαμισμῶν καὶ τῆς δήμευσης τῶν περιουσιῶν τῶν ὀρθοδόξων ἐκ μέρους τοῦ ἀλλόθρησκου δυνάστη, εἴτε ἐν ὄψει τοῦ ἐπαπειλούμενου οἰκονομικοῦ μαρασμοῦ τῶν ὀρθοδόξων ἐξαιτίας τῆς μετάθεσης τοῦ κοινοῦ παζαριοῦ τὴν Κυριακὴ μὲ πρωτοβουλία τῶν ἑβραίων ἐμπόρων⁴⁸. Ὡστόσο, ἡ διδασκαλία τοῦ Πατροκοσμᾶ καὶ ὁ χειρισμὸς τῆς ἑτερότητας ἐκ μέρους του δὲν συνδέεται μόνο ἢ τόσο μὲ τὴν ἀναχαίτιση τῶν θρησκευτικῶν ἀνταγωνιστῶν καὶ ἀντιπάλων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅσο μὲ τὴν ἀνάγκη θωράκισης τῶν πιστῶν, ἐφ' ὅσον ἡ δικὴ τους χαλάρωση, ἢ πνευματικὴ ἄγνοια καὶ ἀπαιδευσία τοὺς καθιστᾶ πρὸ εὐθραυστους ἀπέναντι στὶς ἄλλες θρησκευτικὲς ἑτερότητες. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ στάση τοῦ Πατροκοσμᾶ δὲν ἔχει τὰ γνωρίσματα μιᾶς ἐπεκτατικῆς ἐξάπλωσης ἢ κραταίωσης τῆς ὀρθόδοξης ταυτότητας τῆς τελευταίας, ὅσο τὴν ὑπεράσπισή της ἀπὸ τὶς ἄλλες ἡγεμονικὲς ἑτερότητες ποῦ τὴν περιβάλλουν καὶ τὴν ἀπειλοῦν. Πρόκειται συ-

47. Βλ. σχετικὰ ΤΡΙΤΟΣ Μ. Γ., *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός. Ὁ φωτιστὴς τοῦ Γένους - Ὁ Προφήτης*, σ. 98-100.

48. Γιὰ τὴν ἐνεργὸ ἐμπλοκὴ τοῦ Πατροκοσμᾶ στοῦ κλίμα «τοῦ ἀνταγωνισμοῦ» ποῦ σφραγίζει τὴν ἐποχὴ του, μὲ ἀφορμὴ μάλιστα τὴ μέρα διεξαγωγῆς τοῦ παζαριοῦ, βλ. ΤΣΙΡΩΝΗΣ Χ. Ν., *Κοινωνικὸς Ἀποκλεισμὸς καὶ Ἐκπαίδευση στὴν Ὑστερὴ Νεωτερικότητα*, σ. 434.

νεπώς για μία κατά βάση άμυντική στάση, που αναπόφευκτα εκδηλώνεται και με όρους απολογητικούς, απόλυτους ή και επιθετικούς απέναντι στον θρησκευτικά άλλο ή σωστότερα απέναντι στις κυρίαρχες συλλογικές θρησκευτικές ετερότητες της εποχής. Αυτή η ανάγκη θωράκισης και συνάμα έσωτερικής αναμόρφωσης των ορθοδόξων πιστών είναι ο σχεδόν αποκλειστικός γνώμονας ή έστω το συμπαγέστερο προϋποθεσιακό πλαίσιο εντός του οποίου θα πρέπει να κατανοηθεί και να ερμηνευθεί η στάση του απέναντι στους θρησκευτικά «άλλους».

Έπειτα, μπορεί η μαρτυρία του Πατροκοσμᾶ για τη θρησκευτική ετερότητα στην εποχή του να είναι θεολογικά, κοινωνιολογικά και ιστορικά πολύτιμη, όμως οι Διδαχές δεν αποτελούν μία συστηματική πραγμάτευση του θέματος, έφ' όσον ο ίδιος, μολονότι διέθετε την ανάλογη σκευή, δεν θέλησε να συντάξει μία ακαδημαϊκή πραγματεία επί του θέματος. Η κατά βάση ποιμαντική στόχευση των Διδαχών, ή προφορικότητα και ο αυθόρμητος ή και αυτοσχεδιαστικός χαρακτήρας τους αναπόφευκτα ή και σκόπιμα προσαρμόζουν το ύφος, τη γλώσσα⁴⁹ αλλά και το περιεχόμενό τους στις ανάγκες του ακροατηρίου.

Αυτή η ποιμαντική στόχευση λοιπόν σε συνδυασμό με τις πιεστικές έξωτερικές συνθήκες (δουλεία, κοινωνικός ανταγωνισμός με τους έβραίους κλπ.) έξηγοῦν την ασύμμετρη, υπερβολική ή και μεροληπτική κριτική που άσκει ο Πατροκοσμᾶς στις άλλες θρησκευτικές ετερότητες. Άν και συλλήβδην τις θεωρεί πλανεμένες ή καταδικασμένες, ωστόσο η κριτική του κλιμακώνεται άνάλογα με έπικαιρους παράγοντες. Η πρόδηλη πλήν εύεξηγητη αντίφαση που σφραγίζει τη στάση του έγκειται στο γεγονός ότι ενώ γνωρίζει σε βάθος την ορθόδοξη θεολογία και έχει σπουδάσει έμπειρικά το έκκλησιαστικό ήθος, πράγμα που δείχνει σε πολλά σημεία των Διδαχών του, δεν όλιγωρεί, στο πλαίσιο των κηρυκτικών και ποιμαντικών του σκοπιμοτήτων, να στενέψει τον οικουμενικό και άγαπητικό όρίζοντα του μηνύματος της έν Χριστῶ σωτηρίας, φτάνοντας άκόμη και στο σημείο να υίοθετήσει έντελῶς άνυπόστατες λαϊκές άντιλή-

49. Αυτή η προφορικότητα σε συνάρτηση με τις ποιμαντικές προτεραιότητες του Πατροκοσμᾶ διαμορφώνουν την ρέουσα, όλοζώντανη λαϊκή του γλώσσα, που δεν έχει καμιά σχέση με την έπιτηδευμένη και ξύλινη άρχαιοπρέπεια της καθαρεύουσας ούτε όμως και με την μεταγενέστερη έξίσου πλαστή και ιδεολογικοποιημένη δημοτική. Για τη γλώσσα του Πατροκοσμᾶ και γενικά για τη φιλολογική άξία των Διδαχών, βλ. ΓΚΙΟΛΙΑΣ Μ. Α., 'Ο Κοσμᾶς ό Αίτωλός και ή εποχή του, σ. 283-326· ΜΑΜΑΣΟΥΛΑ ΜΑΡΙΑ, Παιδεία και γλώσσα στον Άγιο Κοσμᾶ τον Αίτωλό, έκδ. Ι. Μ. Κουτλουμουσίου, Καρυές Αγίου Όρους 2004.

ψεις καὶ προκαταλήψεις, πού εἴτε ἀγνοοῦν εἴτε ἀντιστρατεύονται ἀνοιχτὰ τὶς βιβλικὲς παραδοχές. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μάλιστα δὲν ἀφορᾷ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χειρίζεται τὴ θρησκευτικὴ ἑτερότητα ἀλλὰ καὶ ἄλλα θεολογικά, ἀνθρωπολογικά καὶ πνευματικὰ ζητήματα στὴ διδασκαλία του⁵⁰.

Ὡστόσο, ὁ ἐντοπισμὸς (καὶ ἡ κριτικὴ προσέγγιση) αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων δὲν μειώνουν οὔτε τὴν μεγάλη συμβολὴ τοῦ Πατροκοσμᾶ οὔτε βέβαια τὴν ἀγιότητά του. Μπορεῖ ἡ σκόνη τῆς ἱστορίας, μὲ τὶς πιεστικὲς προκλήσεις, τὶς ἐπιτακτικὲς ποιμαντικὲς σκοπιμότητες καὶ τὴ φονικὴ τῆς κακοήθεια νὰ ρυτιδώνει τὴ θεολογικὴ φυσιογνωμία τοῦ φλογεροῦ ἱεροκλήρουκα. Ὅμως ἡ ἴδια σκόνη ἀφ' ἑνὸς ἐπιβεβαιώνει, ἔστω καὶ ἀρνητικά, πὼς ἡ θεολογία, ὡς γρηγοροῦσα συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας, τελεῖ σὲ ἕναν ζωτικὸ καὶ ζωντανὸ διάλογο μὲ τὸ ἐκάστοτε ἱστορικὸ παρόν. Καὶ ἀφ' ἑτέρου καλύπτει καὶ στολίζει μὲ ἕνα πάντα θετικὸ αὐτὴ τὴ φορὰ τρόπο τὸ σταυρωμένο σῶμα τῆς χριστιανικῆς ἀγιότητος. Ὅταν τὸ ἄψυχο κορμὶ τοῦ ἀπαγχονισμένου μοναχοῦ αἰωρήθηγε πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος, τὰ πόδια του εἶχαν ἐπάνω τους ὅλη αὐτὴ τὴν πολύτιμη σκόνη τῆς ἱστορίας, τῶν ἀσκητικῶν του κόπων, τῆς ἀδιάκοπης ἱεραποστολικῆς του πορείας καὶ τῆς θαρραλέας πορείας του πρὸς τὸ μαρτύριο, θεμελιώνοντας καὶ δικαιώνοντας τὸν τριπλὸ δοξασμὸ τοῦ ὁσίου, ἰσαποστόλου καὶ ἱερομάρτυρα Πατροκοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ.

50. Τέτοιες ἀντιφάσεις ἐντοπίζονται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ Πατροκοσμᾶ, τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦν μία ἐμβριθέστερη καὶ εἰλικρινέστερη μελέτη καὶ πραγματεύουσα καὶ κριτικὴ θεολογικὴ ἀξιολόγηση. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά: (α) τὴ διττὴ καὶ ἀντιφατικὴ, πλατωνίζουσα καὶ βιβλικὰ ρεαλιστικὴ, θεώρηση τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἀλλοῦ παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Πατροκοσμᾶ ὡς χάρισμα τοῦ Θεοῦ καὶ εὐλογία, καὶ ἀλλοῦ ὡς «φυλακὴ», χῶρος βασάνων καὶ τιμωρίας, πρᾶγμα πού ἐκβάλλει σὲ μία πεσιμιστικὴ ἀνθρωπολογία· (β) τὴ θεώρηση τῆς Ὁρθοδοξίας ὡς μέσου γιὰ τὴν ἐπίγεια «καλοπέραση» καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῆς αἰώνιας βασιλείας, καὶ (γ) τὴν τυπικὰ μοναστικὴ πλὴν ποιμαντικὰ καὶ θεολογικὰ ἀμφιλεγόμενη ὑποταγὴ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας στὸ μυστήριον τῆς ἐξομολόγησης.